

TERNOVÁ CZ DÁNIEL

Nyelvi közösségek és modifikációs gyakorlatok

Azonosságok Böndör Pál és Jovan Zivlak korai költészetében

Kontextuális azonosságok

Jelen tanulmány Böndör Pál és Jovan Zivlak korai költészetének párhuzamos olvasatára vállalkozik. Olyan kontextuális megegyezések kerülnek elemzésre, melyek hasonlóan befolyásolták az azonos időben és helyen induló két költői pályát. Böndör és Zivlak lírájának az 1960-as évek második felére és az 1970-es évekre tehető a korai szakasza, ami egy-egy újvidéki folyóirathoz kapcsolódott. Előbbi az *Új Symposion*, utóbbi a *Polja* szerkesztőségi köréhez tartozott, melyek a korabeli Jugoszlávia folyóirat-kultúrájában a valóságértelmezés, reflexió és a kritika terepeként jelentős szerepet játszottak. „A kollektív társulások helyei”-ként lehetőséget nyújtottak, „hogyan a költői ingénium utat nyerjen, hogy a költő szavát tegye az esetlegességben megmutatkozó általánost” (LOSONCZ 2018a; 9).

A két szerkesztőség 1979-ig azonos helyszínen, egymás mellett működött, átjárásokkal és szövegek átvételével, így módon számottevő fordításkultúrát kialakítván. A kiállításoknak, közéleti vitasorozatoknak, performanszoknak, szerb és magyar költőknek és képzőművészeknek alkotó- és színtereként működő Ifjúsági Tribün adott otthont mind a két szerkesztőségnek. „Ez lett a helyszíne a kivételes intellektuális és kulturális úttörések, a fékezhetetlen kritikai energiák meg az új irodalmi, művészeti és elméleti elképzelések bemutatásának. A hermeneutikától, Heideggerig, strukturalizmustól, posztstrukturalizmustól, posztmodernizmustól, szociográfiától a fantasztikus irodalomig, mágikus realizmusig, neoavantgárdig... és minden fontosabb akkori jugoszláv és világ-

irodalmi jelenségig” (ZIVLAK 2006; 96). A 60-as évek végétől kezdődően a 70-es évek végéig a tribünön többször fellépő (CSÁNYI 2018), illetve az *Új Symposion* második nemzedékének tagjaként a szerkesztőségben dolgozó Böndör versei az 1960-as évek végétől kezdődően jelentek meg a folyóiratban, majd a 70-es években a szerkesztőség tagjaként dolgozott. Zivlak szintén az 1960-as évek végétől publikált verseket különböző folyóiratokban, az 1970-es években vált a *Polja* szerkesztőségének tagjává.¹

Lényeges kontextuális körülmény, hogy amikor Böndör és Zivlak csatlakozik az Ifjúsági Tribün folyóiratkultúrájához, és belép a kulturális diskurzusba, a jugoszláv szocializmus utópiája már veszített az erejéből. Az 1968-as diáklázadások eszmeiségének szubjektív lecsapódása kiolvasható egy-egy megszólalásukból, a művészet valóságformáló sajátosságát viszont ekkor már gyanakvás övezte. Amit az 1960-as években Végel László a vajdasági magyar *vers kihívásának* tartott, ekkor már a kihívás hiányaként fogalmazódik meg. A jelenségek, amelyeket Végel említ, a nemzedékiség és programalakítás, a sematizmus és a dogmatizmus alóli felszabadulás, a korral való szembesülés és az adott társadalmi léttel folytatandó dialógus. Ugyanakkor, a hiánytapasztalat érzékeltetése mellett, a folytonosság nem szakad meg, és előtérbe kerülnek azok a már kimunkált individuális poétikai stratégiák, melyek a lírai szemlélet teljességigényével lépnek fel. Ilyen Papp Józsefnek az *Állásfoglalás* című versében kirajzolódó humanista ethosza, Koncz Istvánnak a magány és a kozmológia kettősére felvezetett szólamai, majd a fiatal Domonkos István totális költészetének szubjektuma mint a transzcendentális bűntudat hordozója (VÉGEL 1975).

Alighanem Zivlak lírájáról ugyanúgy elmondható az az irodalomszociológiai jelenség, ami Böndör poézisének sajátossága, hogy „versvilágának kialakulását és stabilizálódását mélységesen befolyásolta az a viszonylagos nyugalom, ami a hatvanas évek elején vívott irodalmi harcokat követte már a hatvanas évek legvégén, vagy inkább a hetvenes évek elején” – ami lehetővé tette a *szabad költői választást* (BÁNYAI 1979; 373). Mindez az utániség és a kifáradás artikulációját, egyúttal a „befeléfordulást, az elzárkózást, az intimizálást mint valóságos kiutat, megol-

dást” (BÁNYAI 1979; 373) kínálta fel a fiatal költők számára. A cselekvés helyett a hallgatás jelenthetett még irányt az *immanencia* felé a korabeli vers számára.

Ezek a körülmények között önreflexivitásuk a költői ellenállást nélkülöző és a lírai hagyomány felé forduló pozíciójának keresésében és kritikájában formálódott. Ily módon vált lehetővé az azonosnak mondható sajátosságok – a rezignált attitűd és a szubjektív lírai nyelv kimunkálása. A modernitás egyéni szemlélete, bölcséleti líra jellemzi a korai verseket: a nyelv metadiskurzusa, a látható és a láthatatlan dialektikája, a klasszikusokhoz fűződő felforgató viszonyulás, a hagyomány porszemcséinek beszivárgása a versebe. Számukra továbbra is aktuálisnak számított a líra átformáló, jelentésadó jellege. Zivlak szemlélete szerint: „a költészet időtlen idők óta mint szubverzív, tehát zavaró elem létezik a társadalomban. A poézis a válság gyakorlása, az önmagukat tökéletesnek, befejezettnak állított rendszerek »föllazítása«. A költészet maga a probléma!” (MÁNYOKI 1991; 39).

Az életrajzi hasonlóságok ellenére megemlítendő az eltérés a két költő irodalomtörténeti pozíciójában. Zivlak a legjelentősebb kortárs szerb költők közé tartozik: több jelentős díjban részesült, nemzetközi fórumokon szerepelt, a jelenlegi szerb irodalmi élet elismert tagjának számít. Ezzel szemben Böndör kisebbségi alkotó, szerényebb recepcióval bíró költő. Zivlacról sokkal több tanulmány íródott, valamint több interjú, esszé olvashatunk tőle, melyek a költő kötelességéről, elhivatottságáról vallott eszméket tartalmazzák. Míg Böndör megszólalásaiban jóval kevesebbszer találkozunk konkrét célokról, az elkötelezettségéről és költészetének etikai elhivatottságáról a művei tanúskodnak. Mégis a két alkotó lírai szubjektivitása olyan hasonlóságokat mutat, mely elsősorban a Böndör-líra pozícióját szemléltetheti új perspektívában, olyan jelenségekre helyezvén a figyelmet, mint a lokalitásból származó determináció vagy a költői kifejezés szubjektívitasában rejlő egyetemesség. A lírára irányuló reflexivitás sajátos módon áthatja a vajdasági alkotó életművét, és ez a sajátosság mind a két alkotónál hermetikussá teszi poétikájukat. Zivlak recepciójára jellemző az az elgondolás, hogy a költészetének értelmezhetősége magára a költő személyére vezethető vissza

(STRAJNIC 2007; 85). Az egyéni sors, a belső tapasztalat Zivlak poézisének a forrása, átítatva a századelő szerb költészeti hagyományából származó forma utáni vággyal és *egzisztenciális nemtudással* (AČIN 1984; 251, KONSTANTINOVIĆ 1983d; 247, 251). Böndör költészetszemléletére szintén jellemző a magába zárttság. Ilyen megközelítésben árnyaltabbá és konkrétabbá válhatna a líráját jellemző, más szövegekből származó gyakori átvételekhez, utalásokhoz, illetve saját szövegek ismételt felhasználásához kapcsolódó elképzelés, miszerint „költészete retorikai és poétikai tradíciók hullámmozgásában ragadható meg” (TOLDI 2015; 107).

A saját helyzetét felismerő, szemlélő, megkérdőjelező, térbe és időbe helyező én tükröződése, térképezése, felszámolása válhat reflektálttá. A Böndör-költészet szerves része a kisebbségi nyelvi kódoltságra válaszként adott modifikációs gyakorlat,² ami lírai szempontból, a pálya korai részének esetében, a korabeli jugoszláv és magyarországi irodalmi diskurzus eltérő jelenléteként értelmezhető. Míg az előbbi a tapasztalat és világszemlélet konkrét terét és társadalmi kontextusát szolgáltatja, addig az utóbbi sokkal inkább a nemzeti hagyomány nyelvi megelőzöttségét jelenti. Mindez áthatja a versnek és művészetnek a lokalitásra és az egyetemességre felfűződő dialektikáját, valamint a horizontális és a vertikális mozgásirányokat.

Ezekből a jellegzetességből indul ki a jelen összehasonlítás, a kimunkált, önmagához folyton visszatérő költői nyelv és az önmagáért való lírai mű jelentéstartománya, a folyamatos (el)vonatkoztatást gyakorló autoreferencialitás, a poézis mint az individuális nyelv emancipációjának tevékenysége, a költő ősi forrásokból eredő feladatára minduntalan reflektáló Zivlak párhuzamba állítása egy hasonló alapokra építkező költői életművel mind a nyelven és kultúrán való átjárások jelentőségére mutathat rá. További hozadéka lehet a jelen elemzésnek, hogy a recepció által eddig kevésbé kutatott nyelvi közösségek hatását prezentálhatja a Böndör-költészet versszerkezeteire, motívumhálózatára, intertextualitására, valamint valóság szemléletére. A szerb és a horvát költészeti kapcsolódásokat illetően a recepció egy alkalommal, az 1993-ban megjelent *Tegnap egyszerűbb volt* című kötet kapcsán figyel fel ilyen jellegű sajátosságra. Virág Zoltán párhuzamot von Danijel Dragojević,

Slavko Mihalić és Vojislav Despotov poétikájával, annak kontextusában, hogy a „kötet antikizáló ciklusai, a paratextuális vagy más kiegészítések formájában egyértelműsített Arany János-i, Kosztolányi Dezső-i, Weöres Sándor-i, Nemes Nagy Ágnes-i, Tandori Dezső-i párhuzamokon túlnöve, erős tapadást mutatnak, szoros rokonságban állnak a kortárs horvát és szerb költészet markáns vonulataival” (VIRÁG 2010; 81).

Konzeptuális, gondolati líra

A konceptualizmus figyelembe vétele nélkül aligha lennének érthetők Böndör és Zivlak korai költészetében a szemlélődő, tárgyias poétikai jegyek és a rejtőzködő személyesség, az előbeszedszerű lírai sajátosságok, a magánszférának a fragmentum és a teljesség viszonyába állíthatósága, a felfokozott individuuum létformáló szerepének devalválódása – és az ebből keletkező hiányérzet, kitörési vágy, szociális és individuális határátlépő poétikai gesztus érzékenysége. Lényeges az individuális szenzibilitásnak, a művész mindennapi létezésének és tapasztalatainak előtérbe kerülése a konceptualizmusban, melyben a plasztikusan alakot formáló művészi processzusok helyett a *mentális folyamatok* kerülnek előtérbe, melyekben maga a fogalom vagy a gondolat képzi az imagináció gyújtópontját. Az így keletkező mű pedig nem forma, hanem koncepció, nem materiálisan, hanem szellemileg létezik, az esztétika és a kultúra területe helyett a magánszférában feje ki a hatását (DENEGRİ 1976; 15).

Böndör költészetében erőteljesen reflektált a megőrzés és a teremtés, különbözőség és azonosság feszültsége, a lírai anyagának közvetlensége és elevensége: erőteljes lokalitás jellemezte mind a költői-alanyi beilleszkedést, szerepvállalást, mind a poétikai orientálódást. Ennek megfelelően az 1960-as évek vajdasági magyar lírájának tendenciái mellett és azokkal szemben indult költői pályája. Az ekkor meghatározó avantgárd irányzatok, a konkrét költészet és a tipopoézis verseszményét követték. A symposionista líra, a Papp József-féle *Híd*-nemzedék és Koncz István „határozott erkölcsi világvkép”-e (VÉGEL 1975; 51) a kollektív fellépést és a társadalommal való dialógus megteremtését érzékenységgel

megalapozó, a közérzet és létérzés metafizikai és lelki szintjeit mozgató funkcióval és modellel ruházta fel a költészetet.

Ilyen körülmények között jelentkezett az *Eső lesz* című első Böndör-kötet erősségeként kiemelt szubjektív reflexió és megismerési igény, paradox módon egyszerre „a semmi ránk vetítettése” és a „centrumvágy” keresése (TOLNAI 1970; 10). A böndöri verseszmény kapcsán meghatározó jegyek merültek fel már ekkor: nyelvi és szerkezeti fegyelem, „a világban, az időben való létezés egy elvontabb megfogalmazása” (BÁNYAI 1971; 217). A szavak, a tárgyak önmagukért vannak, a metaforikus jelentés nem mutat túl a költészetnek mint a kimondhatóság lehetséges kereteinek a határán. E konkrét költészetének példái előbb az *Új Symposium*-ban, majd az *Eső lesz* című kötetben közölt, illetve fordításban a *Polja* lapjain is megjelent *tárgyilagok versek*, melyek gondolatisága magába foglalja a költő feladatáról alkotott elgondolásokat, az eredethez és a végességhez való viszonyt, a korabeliség kételyét: „te / tudod / a dolgom / végletek kínja / haptákban / álló / rögeszmék vészkijárat / nincs”, „korok / magas-rétegek / légitámadása / négyperces légiriadó // véges-végtelen / véres-vértelen” (BÖNDÖR 1970; 35–44). A konceptualizmus korabeli aktualitásának tudható be, hogy a két költő korai költészetében fedezhető fel a legtöbb hasonlóság – az önálló forma- és gondolatvilág folyamatos kibontakozása nyomán. Mindkét esetben meghatározó a Tolnai Ottó idézett *Eső lesz*-kritikájában felvázolt koncepció, ami a *rövid vers* formai imperatívuszának aktualitását hangsúlyozza. Az imént idézett *tárgyilagok versek* elején olvasható a „mennél rövidebb / mennél kegyetlenebb” böndöri felkiáltás. Zivlaknál pedig a *tedd, amit kell (čini što moraš)* című versében fogalmazódik meg hasonló elgondolás: „beszélj röviden és világosan mint mindenki / a maga idejében”.³

Míg Böndör korai költészetében a kalligrafikus kísérletek és a tipopoézis változatai reprezentálták a korabeli intermediális törekvéseket, addig Zivlak jellemzően a költészetet és a lírai hagyományt tekintette elsődlegesnek a többi művészettel szemben. Saját elmondása szerint korai költészetében „a *mitikus* és az *egzisztenciális* közötti egyensúly (valamiféle szintézis) megteremtése (ennek a viszonynak a *nyelve*)” számított célkitűzésének, mely a költői képek mellőzésében, a kon-

ceptuális és gondolati líra műfajában formálódott (MÁNYOKI 1991; 38). A közeledés és a távolságtartás közötti középútról tanúskodik a *Polja* szerkesztői filozófiájával kapcsolatos kijelentése: „A kortárs irodalom modern törekvéseinek felkarolásában az egészséges középút hívei vagyunk. Az avantgarde-nak nem a radikális elképzeléseit valljuk magunkénak; mi sem áll távolabb tőlünk, mint az utóbbi években mester-ségesen kiagyalt izmusok: konceptualizmus, body-art stb. S bár ezekről a kísérletekről is tájékoztatjuk olvasóközönségünket, elsősorban a mai élet jelenségeit korszerű formában szembeesítő művek számára tartjuk fenn lapunk. Természetesen ideértjük a marxista kritika jelentős vívmányait asszimiláló irodalomkritikát is” (FÖLDEÁK 1978; 9). Hozzá tartozik ehhez a távolságtartáshoz, hogy valószínűleg az említett irányzatok jugoszláv interpretációjára értendő, a konkrét vizuális költészeti és az egyéb (neo) avantgárd lehetőségeket felhasználó epigonjelenségekre. Minthogy az egyes irányzatok megnevezése és célkitűzése az eredeti kontextusától eltávolodva esetlegessé válik.

A két költő ebben az időszakban a pályájuk elején jár (mind a ketten 1947-ben születtek), első kötetük után folyamatosan eltávolodtak az avantgárd kollektivitásától. Elmossa ezen kérdés jelentőségét a szubjektív létérzés felerősödése, és az önálló megvilágosodás lehetetlenségét újra és újra belátó, szemlélődő és távolgástartó (ön)reflexivitás jelenti a rokonságot a két líra között. Ezek olyan lírai motívumokban fogalmazódnak meg, mint *az éjbe zsugorodó szürkeség és langyos fény; hosszúra nyúlott ősz és ősz-mozdulat; fáradt tekintet és elnehezülő pillantás-erő; szürke-köves terek és időtlen sziget az Eső lesz* verseiben és *töredező és márványos fény (rastresita svetlost, mermerna svetlost), tengerráncok (nabori mora)* és *tartós szigetek (trajne obale)* a *Hajós* című kötetben.

A magánszféra aktualitása

A személyes tér lírai felértékelődésében jelentős szerepet játszott az a már említett körülmény, hogy Böndör költészete „ellen-költészet utáni jelenségnek számított” (UTASI 1982; 142). Az átformálással, elmozdulással, meghaladással és a mindig jelenlevő esetlegességgel kapcso-

latos, fentebb említett irodalomszociológiai vetület, miszerint Böndör költészetéből elmarad az *Új Symposion* első nemzedékének „energikusan kidolgozott negativitás”-a, a magánszférát hozza aktivitásba. Ennek következtében „[i]nkább a negativitás fetiszizálását teszi szavá a költő, és a magánterületre korlátozza a negativitás felidézését, méghozzá egy kimetszett mikrohelyzetből kibontakozó dezilluzionálás környezetében” (LOSONCZ 2018b; 324).

A recepció egyetértően a *Karszt* című kötetet nevezi meg újító jellegű műnek, mely révén a költő elmozdult a korábbi nemzedéktől és a vajdasági magyar irodalom költészeti modelljétől. A poétikai újítást a szubjektív hang és az én pozíciójának felerősödése, illetve a kontempláció tárgyainak geometrikus felaprózása jelentette. A kényszerű elmozdulásból adódóan az autonómia kidolgozásának szükségszerűsége a vers mértani képletszerűvé válásához vezetett: „(Merőleges és függőleges / éberálmok metszéspontján / szívedből a dadogásod –)” (*In parenthesis*, BÖNDÖR 2017; 25). Az *Eső lesz* kísérleti jellege, a saját hang keresése, „az önmagára, körülményeire kérdező, de saját magáról minduntalan lemaradó szubjektum felismerései” (VIRÁG 2010; 69) után a *Karszt* című kötetben átszerveződtek a korábbi esetleges relációk egy stabilabb pozíciójú, szemlélődő lírai én felé. „Az első kötetben a költő által megkonstruált »geometriai« táj kap itt egyszerre szenzuális-élményi hátteret, metaforikus s egyben ars poetica-szerű jelentésvonatkozásokat” (HARKAI 2017; 346). Ilyen arspoetica-szerű költészeteszményt (UTASI 1982; 141) jelenített meg a teljes életművön átívelő poétikai stratégiákat származtató címadó vers: „Eső veri a sziklákat, mállik / a betűkről az ékezet. Sehoh / egy fűszálat. Kőházak. A táj / nem ismeri a súlytalan díszeket. // Tömondatokban beszél a szél. / _____Kavicsként a szó / a szikláknak. Jelzők nélkül / visszhangzik odébb a világnak” (*Karszt*, BÖNDÖR 2017; 26). A második kötet sajátosságait – az objektív költészet hagyományának és a szubjektív, a tájba belehelyezkedő szemlélődő líra fokozott jelenlétének a kettősségét, a rejtőzködő személyiségből adódó ellentmondásos feszültséget, egyszerre gondolati és poétikai diszszonanciát – a *Vérkép* című kötet újra reflexió alá vette, esztétikailag tökéletesítette. Az utóbbi műben autonóm kontinuitás formálódott: „a költő,

mondhatni, klasszicizálta önnön korábbi kísérleteit" (BALOGH 1980; 72). A kísérlet továbbra is két szintre terjedt ki: a topográfiai, szövegszerű, nyelvközpontú önfegyelem mellett az egzisztenciális vonal szintén körvonalazódott. Egyrészt a korszerűség megkérdőjelezése, a költői lét megkérdőjelezése vagy a túl koraisága, ily módon kikököcsölt időbeliséget, a kiindulópontot és a célt összefogó örök jelenbe helyezkedvén: „Beszorulva két mondat közé, mint féreg a fába" (*Két mondat közé*, BÖNDÖR 2017; 50). Másrészt valamilyen végesség, illetve teljesség formálódott, a szó és a mű, a töredékszerű időbeliség és a dezillúziós szöveg tapasztalat között: „Ujja hegyéről legurult egy vércsepp. / Apró cseresznye a megfelelő rubrikába" (*Vérkép*, BÖNDÖR 2017; 50).

Hasonló útkereséssel jellemezhető Zivlak korai lírája. Első kötete a szereplehetőségekről és nyelvkeresésről szóló *Hajós (Brodar)*, mely a személyes és a tárgyias líra jegyeit ötvöztvén, a szemlélődés és a metafizika tartományainak feszültségét kísérte meg keretek közé szorítani. Hasonlóság a két életmű között, hogy az első kötet egyaránt felvillantja a költői szereplehetőségeket⁴ és az esetlegességét, szárnypróbálgatásait, a tárgyak konceptuális megragadásából való építkezést, viszont a saját versvilág létrejöttéről a második kötet, Zivlak esetében az *Esti iskola (Večernja škola)* versei tanúskodnak. A *Háromlábú asztal (Tronožac)* és az *Erdei bozót (Čestar)* című kötetekben a nyelvi mező, szöveg, írás szubjektívizációjával nyújtott jelentős elmozdulást, mindezzel új horizontot tárva fel a korabeli fiatal jugoszláv költészetben (AČIN 1984; 375). Böndör Pál fordításában az *Új Symposion* 1977 májusi számában megjelent Zivlak-versek között olvasható: „a huszonkilencedikben vagyok. mennyi évet / kellett leélnem. / ezret. ezer évet. számtalan változást. / az össz barátom ismerem. / száz méterről. ha távolról nézem őket. / illedelmes távolból ha beszélhetünk. / másról nem tudok semmit." (*Csukom az ablakot*).

Zivlak költészetéről, a költő és társadalom viszonyáról írt esszéi vagy a vele készített interjúk jellemzően nagyobb távlatokat ölelnek a költő szűk térbeli és társadalmi helyzeténél. Felvetődik többször a modernitás kérdése vagy a költészet őseredete és jövője. Ugyanakkor nyilatkozik a magán-szférába való visszahúzódásról mint a fentiekben felmerülő lehetséges

morális viszonyulásról: „Sokszor beszélnek az erőszakról a szocializmus-
sal kapcsolatban, csakhogy így kiüritik a magán jellegű szférát, az em-
beri létezők világát, azok világát, akik saját védelmi mechanizmusokkal
rendelkeznek, sötét és összetett olvasmányokba burkolóznak, valamint
egyéni indíttatású és formatív lázadási kísérletekbe, ösztönzésekbe
merülnek bele” (VIRÁG 2008; 27–28).

Szemlélődés és kiterjedés, teremtés és pusztulás

Az ily módon központi térbe kerülő magánszféra aktualitása egyúttal
a világra nyíló tekintet feltárását és individualizációját szolgálja, mint a
szemlélődés lírai visszahódítása, a valamilyen állapotban levő *én* mint a
mindennapi helyváltoztatások, megrendülések, helyzetzavarok *epicent-
ruma* (BELANČIĆ 2004; 44). A magánszféra aktualitása egyúttal fokozza
az egyéni tekintetnek az átlátható adotthoz képest alternatív egységet
teremtő látószögét, egyúttal annak disszonanciáit, nyelven és racio-
nalizmuson való kívüliségét, így a költői nyelv önmagába záródását – a
saját magában végződő formát, a teremtés és a pusztulás pontjainak
megegyezését. Egyik költészettörténeti előzményre figyelhetünk fel,
ha felidézzük a maga korában szintén elmagányosodó, illetve a vers
grammatikai és lexikális ballasztjainak lecsupaszítását és az (anya)nyelvi
ösmelódiának felhangoztatását valló szerb költő, Momčilo Nastasijević
Tekintet című versét, mely Spiró György fordításában a következő: „Van
tekintet – szemnek pusztulása. / Éhhez enyhíts halást. / Nem lenni –
utam ez. // Vak légy – vagy kelj nézvést. / Mert mint az élet / Kevés a
halál is” (SPIRÓ 1983; 349).

Zivlak a nézésről írt jegyzetében, mely 1979-ből származik, arra következtet,
hogy a nézés nem kizárólag az *esemény-eredetére* való odafigyelést
jelenti, amely a megfigyelő előtt történik, hanem a történés kontúrjaiban
elmerülő imagináció megy végbe. A nézés nem a látást szolgálja, hanem
egy eltérő eredet létrehozásába való imaginatív bekapcsolódást (ZIVLAK
1995; 48–49), a kényszeres beszéd révén. A szemlélődés a megismerés
tárgyának kiválasztása, behelyeződés egy nézőpontba, a körvonalak
kiindulópontjának birtoklása, a kijelölés és módosítás lehetőségének a

tudata, annak révén, hogy a költő írni kezd, az adotthoz képest egy inverz perspektívában. Böndör egyes korai verseiben ugyanúgy hangsúlyt kap a tekintet és a leírás, az anyag és a forma, kifejezés és jel, határ és a kiterjedés, a vers szubsztanciális kiterjedése, élet- és mozgatóereje: „A lassú víz felett, mint egykor, madarak. / A rövidülő évekkel röptük nem változott. / Talán a vékonyuló homoksáv szürkébb, / szemben a hegy emberi nyomoktól tarkább. / Így lettek átlátszóvá a papírlapok? / Párosával következnek az ellenkező / irányú betűsorok. Pont- és vesszőforma / madarak, élő lélegzetszabályzó jelek. // A lassú víz felett, mint egykor, mozgás. / Az ébresztőóra mögött *A szép kertésznő*” (*Tekintetfelület*, BÖNDÖR 2017; 26). Zivlakhoz hasonlóan, már ezekben a versekben a mindent kormányzó és természeti princípiumokkal felruházott *meghatározhatatlannal*, elsőként a görög preszókratikus filozófusnál, a milétoszi Anaximandrosznál megfogalmazott *aperionnal* létesít diskurzust a vers, az ellentétek között működő megtorlás törvényével, mely a világban minden változáson uralkodik (KIRK–RAVEN–SCHOFIELD 2002; 181).

Jelentős hasonlóság így a versírás mint etikai intelem, az önismeret és mértékletesség eszményének vallása, a világról alkotott önálló kép megalkotása során. Ezzel a sajátossággal szinkronizálódó versszerkezetet illetően hasonlóság tehát, hogy valamilyen a mindennapokban rejlő igazság, végesség megismerésének, kontemplációjának az eszköze tárul fel egy-egy vers elején, a már eleve adott formák újragondolásának a szándékával. A Zivlak-féle versszemlélet szerint a keretezés hiába-valóságából, a költő világvilágképének felaprózottságából, a lírai megszólalás időtlenségéből, a lírai én esetlegességéből adódóan a vers soha nem valaminek a koncentrációjaként, *összeszedettségként* épül fel, hanem *szóródás* jellemzi, a körülhatároltság helyett az exterritorialitás érzete jelenik meg (ZIVLAK 1995; 45). A vers az időtlenséget szóllaltatja meg, benne átrendeződik a temporalitás a teremtő autonómiának alárendelt pillanatnyiség kiéleződésével, a múlt, jövő és jelen időhármán lírai érvényességének felbontásával: „Mindig igen és mindig nem. // A métert, percekét / valuták értékét – / az egységeket mind, arányosan / ha kisebbé zsugorítanánk vagy meg- / növesztenénk: Nem is tudom. / Vagy aránytalanul, összevissza, legbelül?” (*Össze*, BÖNDÖR 2017; 27).

A nyitás, önfeltárulás, mely a költészet univerzalitása és a lét kozmológiai értelmezése felé irányul, oly módon megy végbe, hogy a lírai én látvány- vagy emlékképként beemeli az elmosódó múltat, a végesség bizonyosságát, a jelentés *már mindig* jelenvalóságát, majd jellemző a vers végén a banalitásba torkollás, az ellentmondás feloldhatatlansága és zárlatként a csattanó kényszerűsége. Ezen jelentésrétegek határmezsgyéi összemosódnak, feloldódnak a lokalitásból való kitekintés kiterjedésében: „Nyitott ablak a meleg éjszakába. / Halványuló kép a családi albumból. / Már mindenhol vannak. / Ez a jóféle pokróc mindent eltakar. / Aratásig két hét” (*Hatsoros perc*, BÖNDÖR 2017; 24). Vagy az említett Böndör-fordításokban megjelent Zivlak-versek közül a következő tükrözi ezt a tapasztalatot: „(...) / nincsenek árnyak. / a halottak halottak az újság lapjain. / ha veszem az ollót megőrzök-e valakit. / ha kinézek az ablakon / látok-e valamit. / nem akarok élni. a képem a falon van. / Az imént felhúzott ingem nem akarom levenni” (*Nem akarok élni*).

A kontextuális azonosságokból adódó költészet szemléleti megfelelések mellett alapvető különbségek mutatkoznak mind szerkezeti, mind szemantikai szinten. A két költőt foglalkoztató végesség jelentésmezője Böndör költészetében leginkább a versenyfutás és az edzésgyakorlatok egzisztenciális individualizmusához és a valahonnan elindulásból a valahova érkezés linearitásához köthető benyomásokkal hasonlatos, a cél és befejezettség vágyképének mozgásba hozása révén. A végesség szkepticizmusa a beteljesül(het)etlenség, az örökké mozgásban, alakulásban való lét gondolatával kapcsolódik össze. Ez a líra nem mondott le teljesen a vers metafizikájáról, a tartalom immanenciájáról, a mindig a már meglévő ismétlődéséhez visszatérő költőnek az önmaga és az adott meghaladásáról, ám ez másodlagos vagy éppen ennek az előfeltétele a distancia és az irány kirajzolódása – a *kiterjedés* kérdése mellett. Ezzel szemben Zivlak költészetében a végesség mint kényszerképzet mélyebb tartományok felé irányul, leginkább a halál szemantikai tartományaihoz kapcsolódik, ami esszéinek is visszatérő témája: az *Én* egy olyan rab, aki soha nem szabadulhat a halál öleléséből, a halál, melyről a szöveg nem mondhat semmit, csupán annak szegélyeit szolgáltathatja (ZIVLAK 1995; 53).

Gondolati forrásainak szélességét – a halál és a banalitások, a mindennapok és a kozmológia összhangját – jelzi az egzisztencialista szintaxisa, formailag a mértékletességet tanító ephezoszi Hérakleitosz intelmeit megidéző gnómius verssorok egységideálja (KIRK–RAVEN–SCHOFIELD 2002; 314):

„a föld a világ tökéletes / őshazája. lényegült / betegség és csak egyedül-
álló tudásunknak / melléknevei maradtak. meghalni. megfordulni / könnyedén tükörsima cipőtálon. szüntelenül ameddig / a kozmikus éter szélesedik. / propeller zúgás / olyan tiszta a levegő mint a nyelv ami a derűs mulandóság / köré fonódik. fuvola és pánsp. tágas / a szoba ahol lámpa ég és a szél kitérja a szekrény / szárnyait. erdei növényzet. tavirózsák. kemény / szavakkal / tea és kakaó gőzölög és frissen sülttel vegyül az ég / átláttam a halált és az illatot mely / felszáll egy pontból. a föld redőzik és / megremeg. / de senki sem énekel” (*Tavirózsa*, ZIVLAK 1989; 23).⁵

Az *anyag* és *szellem* teljességét jelölő szimbolikából kölcsönzött *tavirózsa* motívuma hasonlítható ahhoz a funkcióhoz, amit a Böndör-poézisnek, többek között, a keleti formái betöltöttek. Ezek jelenléte annyit jelent, mint költői elidegenítés, konstruktivitás a már eleve adott horizontoktól elvonatkoztató és a reflexióhoz szükséges távolságot megteremtő teljességformák. A Zivlak-recepció már korán felfigyelt az antik bölcséleti töredékek formáit és eszmetanát rendszerező-újragondoló strófaszerkesztésre. A két életmű párhuzamos olvasata kidomboríthatja a Böndör-költészet hasonló törekvéseit. A dolgok központi jelentőségű szabályszerűségeinek megismerésére irányuló és a bölcsességre törekvő herakleitoszi önvizsgálat és önismeret⁶ annak a fölfedezését jelenti, hogy a lélek határai túlnőnek az egyes emberen (KIRK–RAVEN–SCHOFIELD 2002; 356). A Zivlak-recepciót lényegileg meghatározza ez a gondolkodásmód, ami feltehetőleg a szerb poézis hagyományának folytonosságában gyökerezik. Radomir Konstantinović elemzéseiben a *nyelv és a lélek* kettősségéből építkező lírai tapasztalat olyan sajátos transzgresszív stratégiákat nyújt, mint a Miloš Crnjanski *újromantikus kozmizmusa* révén formálódott test nélküli végtelenség ideája (KONSTANTINOVIĆ 1983a; 366). Továbbá említhető a Zivlak által

kiemelt költőelőd, Laza Kostić barokk szellemiséggel átítatott *dinamikus harmóniája*: a teremtés összhangjának kereszteződése a halállal és a semmisséggel mint a szétbomlás, felszámolódás végső kategóriájával (KONSTANTINOVIĆ 1983b; 138).

Az eredet kritikája

A nemzeti hagyomány ezen kontinuitásából és a fentebb sorolt transzgresszív lírai alakzatokból és valóságszemléletből kitűnik, Böndört és Zivlakot költészeti pályájuk korai szakaszában olyan kérdések foglalkoztatták, mint a vers születése, az ige teremtő jellege, a valamilyen egészből való részesedés, és a feltárás törekvése mellett ugyanúgy kritikus hozzáállással alkalmazták az ironia eszközét. Az írás indítóoka valamilyen, a szubjektív világképben lejátszódott átalakulás: valahonnan származni, valamivé válni és valamerre tartani, megszólító distanciát teremteni a másikkal, részként az egészből részesedni, hagyományra rácsatlakozni, ugyanakkor megújítani, a kimondhatóság határvidékén a végsőig kísértelmezni. Mindezek a sajátosságok kérdések, allúziók, intertextusok, tárgyi referenciák formájában a költészet ontológiáját képezik. Egyaránt megmutatkozik a két életműben a *kezdēt* iránt tanúsított *hajlandóság* (BELANČIĆ 2004; 41), illetve a kimondás vagy megnyilatkozás mint teremtő gesztus kritika alá vétele: „Meddig lehet elmenni a súlytalan díszek elutasításában, a devalválódott nyelvi jelek, használatlanná koptott vonzatok megrostálásában? (...) S egyáltalán: lehet-e verset írni ma még?“. A kérdést övező, „versbe kódolt ellentmondásosság domborítja ki, hogy Böndör Pál már ekkor a *nem lehet, de muszáj* mellett döntött” (UTASI 1982; 141). Zivlak ars poeticája hasonló, ám profetikus többlettel bír: „eljöttem hogy arról beszéljek amit muszáj mondanom” (*Nincs kilátásom*) (ZIVLAK 1989; 37). Muszáj, minthogy e kinyilatkoztatás alanya nem a költői alany, hanem a nyelv alanya, a költészet pedig a nyelv exkluzivitással bíró „többlete”. A nyelv nem emberi eredetű, hanem az ember nyelv révén kifejezett eszköz (STRAJNIĆ 2007; 24). A szerb költő lírájára jellemző egy olyan teológiai vetület, hogy a létezés a költői kifejezésben kezdődik: a *fehérség* az írás alapfeltétele, általa kerülnek keretekbe

a szavak (ZIVLAK 1995; 52). A líra *a priori* jellege, platonikus ideák körüli ön-lecsupaszítás, a megszólított másikkal dialógus a létről vagy a Létben való részesedésről, mely egyrészt a költő lokális környezetében koegzisztáló anyaggal létesít kapcsolatot, mint rész és egész viszonyát, illetve az időbeliségre kérdez rá, szintén a pillanatnyiságra, az Egy-ben való részesülésben elgondolván azt.

A vallásos indíttatás olyan előzményekre vezethető vissza a szerb költészetben, a korábbiakban említett névsort tovább bővítve és a teljeség igénye nélkül, mint Vladislav Peković-Dis lírájában a *pre-egzisztenciális ártatlanság* utáni vágyódásra, a fiatal Ivo Andrić költészetében a Kierkegaard egzisztencializmusával átstilizált keresztény parokszizmusra, Desimir Blagojević verseiben a *jámborság szellemének* integrálására – a költészet és a keresztény mitológia elsőként való összekötésére vagy Ady Endre szerb fordítójának, Todor Manojlovićnak az antimaterialista spiritualizmusára, ami a szerb modernista költészetre jellemző *dualista idealizmusnak* egy olyan változata, mely minden anyagi tartalom kizárására törekedett a szellemiség javára (KONSTANTINOVIĆ 1983a; 85, 174; KONSTANTINOVIĆ 1983c; 125). Továbbá a Zivlak-líra teológiai vetületét illetőleg kiemelt jelentőségű Laza Kostić bűnbánáson alapuló univerzalizmusa, mely magába foglalja mind a Mária-kultuszt, mind a költő kései művészetére jellemző neoplatonikus romantikát (KONSTANTINOVIĆ 1983b; 85, 169).

Ami a hagyományhoz való viszonyulási módot illeti, a Zivlak-versnyelv egyik elemzője *kritikus költészetként* aposztrofálja a szerb alkotó líráját. Elgondolása szerint, miközben a költő kapcsolódási lehetőséget keres az eredetével, annak rombolására törekszik. A fentebb említett, böndöri önszituáltság, a két mondat közötti határállapot, amikor a költő igazán él – az *igenlés* pillanata – mindkét alkotó hagyományszemléletére jellemző: az átfórmáláshoz, a múlthoz való radikális viszonyhoz előbb igent kell mondania a múltra. A homályos jelek az önálló megvilágosodás kudarcát sejtetik és az igaznak vélt struktúrák *áttetszőségére* utalnak. Az igenlés az *Ugyanannak* az áttörése vágyát fogalmazza meg, hogy a szubjektum *Mássá* váljon (GVOZDEN 2005; 179).

Zivlak költészeti kísérletének a kezdete azt a periódust öleli fel, amikor a nyelv beszéddé változik (AĆIN 1984; 375). Grammatikai lecsupaszí-

tással, a lírai személy megteremtésének kísérleteivel, a dolgok, nyelvi képzetek sematikus felfogásának különböző szemszögből való láttatásával, átrendeződésével, a kimondás és beszéd árnyalatainak elhatárolásával jellemezhető korai költészete. Reflexió alá kerül a költői művelet mint a szavak alapvető rekontextualizációja *a-nyelvből-a-versbe* – írja a dekonstrukció szerb iskoláját képviselő Milorad Belančić *A kezdetben a költői szó vala* című, Zivlacról szóló tanulmányában (BELANČIĆ 2004; 41). A költészetre mint genesisre alapuló eszményre, a dolgok nyelvi reprezentációja és ideaszzerű jelenléte közötti határ megvilágítására Zivlak a korai lírájától kezdve napjainkig reflektál. Ez a sajátosság olvasható ki már a *Polja* 1971/7-es számában közölt számozott versekben, melyek a személyesség, a szereplehetőségek kimondhatóságát, a tér lefedhetőségét járják körül:

„1. / Beszéd – ez a más / Miközben korlátok között tehetetlenül állsz / Mámorod magánya előtt // Megbízható társak mellett / Átformálja-e álmod a képet / Sötét vesztőhelyet sejtessz // Régóta hallgatsz / A veszteség zsák-mányával felfegyverkezvén / Pedig csak a halvány fényben / Görnyedsz a vers közepén // Így feltárod a földet / A fény ritkuló sötétjét / Mert korai álmod / Mint vékonyodó fénysugár töredezik // Beborítod a vizet a távolban / Elpusztíthatatlan kövekre vadászol / Visszatérsz a tűző alkonyatban / A gonoszt alakítva” (...) (*Instabil madár fordításai*, ZIVLAK 1974; 5–10).⁷

A dialektikus gondolati megnyilatkozások, a hétköznapiakból származó képsorozatokra fűződő hangulatváltások, a ritmusszerű tapasztalati lecsapódások kiterjesztése, a meghaladás küszöbén egzisztáló határlapot egy-egy verssor autonómiáját teremti meg. Zivlak, a „verssor költője” a rész mint egész, az egy a mindenről felőli perspektívában beszél, minden létező, múlt és eljövendő a nyelvben rejtőzik. Költészetének lényegi kérdése az egyedi és a mindenség viszonya, hogyan feledtetni egyik a másikat, hogyan érintkeznek, átfedhetik-e egymást. Az elgondolás szerint, ahogy egy csepp vérből egyet-mást kiolvashatunk a vérünkről, a testünkről, úgy reprezentálja a *lógos* és a *physis* az adott nyelv teljes szótárát (STRAJINIĆ 2007; 9–10). Benne minden irodalmi és nem-irodalmi, egyedi és általános találkozik, egy a *lógos*a mindennek, melyben találkozik és fuzionál az egyedi és az általános, az irodalmi és a

nem-irodalmi, és melyben univerzális költői gesztusokat követ minden egyéb költői, művészi és alkotói gesztus oly módon, ahogy minden mikrokozmosz minden makrokozmoszt követ (STRAJNIĆ 2007; 88–89).

Böndör líráját talán kevésbé hatják át azok a filozófiai kategóriák, melyek Zivlak költészetének ontológiai vetületét levezetik a szerb költőről írott szövegekben, illetve gyakoribb a felszámoló irónia alkalmazása ezen a területen. Ennek oka az eltérő kulturális regiszterekben, Böndörnek a magyar költői hagyományban való pozicionálódásában érhető tetten. Ugyanakkor a szerb költészet univerzalista és spiritualista hagyománya hatással lehetett a Böndör-líra alakulására. A délszláv irodalmakhoz való kötődés megállapítása nem jelent újdonságot a symposionisták művészetszemléletében – a már említett korai Domonkos-líra transzcendenciája, majd ennek felbomlása (VÉGEL 1975; 106–109) sem értelmezhető ezen alakulások figyelembevételével. Mégis a Böndör- és Zivlak-költészet kontextuális azonosságainak kiemelése, a regionális-lokális és nemzedéki azonosság figyelembevételével a szubjektív hagyomány szemlélet felértékelődését eredményezheti. Ennek oka, hogy amennyiben a hármast irányultság közül (térbelileg: lokális, nemzedéki és regionális, nyelvi-kulturális szinten: magyar, délszláv és kulturális kétnyelvűség) valamelyik jellegzetesség háttérbe szorul vagy ellehetetlenül, mint Böndör esetében a nemzedéki meghatározottság, ezáltal arányosan a másik kettő irányultságra nagyobb hangsúly kerül.

Talán az antik bölcelet, mint a preszókratikus filozófia episztemológiája jelenti a közös alapot, ami a látás- és írásmódra is hatott mind a két szerző esetében. A Böndör recepciójában későbbi, 1997-es válogatott verseskötete, az *Eleai tanítvány* kapcsán jelent meg az eleai Zenon, Hérakleitosz és Parmenidész világegység-gondolata, a változatlanosság lehetőségét beemelve. Az említett filozófusok gyakran említésre kerülnek Zivlak recepciójában, minthogy a szerb költészetéről való gondolkodásban is sokszor fogódzót szolgáltatnak a megközelítéshez – ami inkább tovább nehezíti a vajdasági költő művészetének besorolási és értelmezési lehetőségeit, ugyanakkor lényegi szempont.

Böndör költészetében a bölceleti vonal paradoxont, a lírai én szembesüléseit, megütközéseit teljesíti ki – így az ironikus beszédmódot is

előfeltételezi. Az állandóság örök kételye: „nincsenek kerek, minden kérdést lefedő bölcseletek, és ha töredezett, fragmentikus maga a bölcselet, természetesen olyan a költészet is” (VICKÓ 2006; 18). Ez az esetlegesség a korai költészetben az alapokban kezdi ki a nyelvet, a létige kibillentésével kezdődik: „*Koan* / Ha nem lenne, ez lehetne az utolsó. / De ha lenne, akkor sem. / (...) / *Tanka* / Minden létező / – ez egyes szám. Mi ketten / az már többes szám. // Így helyes – hiszen egyik / a másik kétszerese” (*Nyüzsgés az itatópapíron*, BÖNDÖR 2017; 48). Az egyetlen neki tulajdonított „értekezést” hexameterben írott költeményben közlétező és a metrikus formával viaskodó Parmenidész (KIRK–RAVEN–SCHOFIELD 2002; 356) egyik töredéke állítja: „Nos, a vélekedés szerint így keletkeztek ezek és most így vannak / és növekedve ezután a jövőben eszerint érnek majd véget a dolgok, / amelyek mindegyikének megkülönböztető jelként adnak nevet / az emberek” (PARMENIDÉSZ–EMPEDOKLÉSZ 1985; 13). Leginkább a regionális, kisebbségi lét önazonossági fragmentálódására vezethetők vissza ezen Böndör-versek alanyi vonatkozásai: önmagával azonosnak lenni, a személyazonossággal megfelelni. Továbbá egy másik értelmezés is megemlíthető, Zivlaktól eltérően a geometriai látásmód, az ember térben való elhelyezése, a határ kötelekeiben való lét – ennek allegorikus és konkrét térbeli jelentésének kibékíthetetlen és tisztázhatatlan kettőssége, az intellemtnek és a forma dikciójának és metrikájának kényszerítő összhangzása, kép és írás egysége egyes Böndör-versek sajátossága. Például a korai *Gyerekvers, vagy hódolat Paul Kleenek* című vers, melyben a kezdő verssorok⁸ szintén parmenidészi töredéket idéznek: „Közös az, / ahonnan elindulok: ugyanoda érkezem” (PARMENIDÉSZ–EMPEDOKLÉSZ 1985; 8). Ami van, nem rendelkezik annak lehetőségével, hogy – bármely időpontban, térben, formában, vagy bármely tekintetben is – különböző legyen jelenlegi önmagától. A versírás pedig, mint sűrítés és redukció, soha nem a dolgok leszűkítése egyes jelentésekre, hanem kívülré helyezkedés/túllépés azon a reprezentáción. Benne a változás nem az élet állapotából a halálba való átlépést jelentené, valaminek a hatása által valamivé válást. Ennek értelmezését segítheti a Zivlak-féle költészet szemlélettel vont párhuzam, mely szerint a költő feladata a versek olyanná formálása, hogy

önmaga nevében önmagára utaljon, ily módon a verssé válás kizárja az állandóságot, átformálásra és elmozdulásra kényszerítve a szerzőt.

KIADÁSOK

BÖNDÖR Pál (1970): *Eső lesz*. Forum, Újvidék

BÖNDÖR Pál (2017): *Finis*. Forum, Újvidék

ZIVLAK, Jovan (1974): *Večernja škola*. Prosveta, Beograd

ZIVLAK, Jovan (1989): *Zimski izveštaj*. Izdavački Centar Rijeka, Rijeka

IRODALOM

AČIN, Jovica (1984): Živi Srok. Zapisi o poeziji Jovana Zivlaka. *Polja*, 10., 375–376.

BALOGH Ernő (1980): A rejtőzködő személyiség. (Böndör Pál: *Karszt, Vérkép*). *Alföld*, 9., 71–73.

BÁNYAI János (1971): Vers lesz... *Híd*, 2., 215–218.

BÁNYAI János (1979): Lepke lesz-e belőle? *Híd*, 3., 372–376.

BELANČIĆ, Milorad (2004): Na početku bi poetska reč. (O poeziji Jovana Zivlaka). In Uő: *Zakon pisanja*. Medijskoj knjižari krug, Beograd, 41–61. http://miloradbelancic.com/wp-content/uploads/2014/10/Zakon_pisanja.pdf (2019. november 22.)

CSÁNYI Erzsébet (2018): Szellemi együttathatók (Egy épület, egy tribün – több nyelv, több folyóirat). *Philos*, 3–4., 20–42.

DENEGRI, Ješa (1976): Pred novom pojavom: konceptualna umetnost. *Polja*, 6., 15.

FÖLDEÁK Iván (1978): A hagyomány az új mércéje. (Írói portrék a Vajdaságból). *Népszava*, november 18., 9.

GVOZDEN, Vladimir (2005): Zaborav budućnosti: O poeziji Jovana Zivlaka. In Uő: *Činovi Prisivajanja. Od teorije ka pragmatici teksta*. Svetovi, Novi Sad, 176–189.

HARKAI VASS Éva (2017): (Még nem) *Finis*. In Böndör Pál: *Finis*. Forum, Újvidék, 345–350, 346.

KIRK, G. S.–RAVEN, J. E.–SCHOFIELD, M. (2002): *A preszokratikus filozófusok*. Atlantisz, Budapest

KONSTANTINOVIC, Radomir (1983a): *Biće i jezik 1*. Prosveta–Rad–Matica Srpska, Beograd–Novi sad

KONSTANTINOVIC, Radomir (1983b): *Biće i jezik 4*. Prosveta–Rad–Matica Srpska, Beograd–Novi sad

KONSTANTINOVIC, Radomir (1983c): *Biće i jezik 5*. Prosveta–Rad–Matica Srpska, Beograd–Novi sad

KONSTANTINOVIC, Radomir (1983d): *Biće i jezik 6*. Prosveta–Rad–Matica Srpska, Beograd–Novi sad

LOSONCZ Alpár (2018a): Hommage à Új Symposion: Előszó helyett. In Uő: *A hatalom(nélküliség) horizontja. Hommage à Új Symposion*. Forum, Újvidék, 7–46.

LOSONCZ Alpár (2018b): *Stratégiák és elmozdulások (Böndör Pál)*. In Uő: *i. m.*, 322–334.

de MAN, Paul (2000): *Estétikai ideológia*. Osiris, Budapest

MÁNYOKI Endre (1991): „*Valamicske tiszta levegőt...*”. Jovan Zivlak szerb költővel Mányoki Endre beszélget, az új verseket Fenyvesi Ottó fordította. *Hitel*, december 10., 36–39.

MILOSEVITS Péter (1998): *A szerb irodalom története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

PARMENIDÉSZ–EMPEDOKLÉSZ (1985): *Töredékek* (ford. Steiger Kornél). Gondolat, Budapest

STRAJNIĆ, Nikola (2007): *Vidljivo i nevidljivo. Eseji o pesništvu Jovana Zivlaka*. Kairos–Logos, Sremski Karlovci–Bačka Palanka

SPIRÓ György (1983): Momčilo Nastasijević. Kelet-európai íróportrét. *Jelenkor*, 4., 347–353.

TOLDI Éva (2015): „Mulatni kell”. In Uő: *Önértésváltozatok, identitástapasztalatok*. zEtna, Zenta, 107–122.

TOLNAI Ottó (1970): A rövid vers. *Új Symposion*, 9., 9–10.

UTASI Csaba (1982): Böndör Pál költészete. In Uő: *Vonulni ha illőn*. Forum, Újvidék, 136–144.

VÉGEL László (1975). *A vers kihívása*. Forum, Újvidék.

VICKÓ Árpád (2006): „Két lendületes nemzedék között egy kissé magányosan maradtam. Interjú Böndör Pállal. *Irodalmi Jelen*, 4., 1, 18.

VIRÁG Zoltán (2008): Az emlékezet oceanográfiája. Jovan Zivlakkal beszélget Virág Zoltán. *Tiszatáj*, 3., 27–34.

VIRÁG Zoltán (2010): A peremjárat mikromágiája. Böndör Pál költészetéről. In Uő: *A szomszédság kapui. Tanulmányok*. zEtna–Basiliscus, Zenta, 68–92.

ZIVLAK, Jovan (2006): Extázis és reszketés. Sziveri János költészete (ford. Orcsik Roland). *Fosszília*, 1., 96–101.

ZIVLAK, Jovan (1995): *Jedenje knjige. Opisi i opiti*. Rad, Beograd

JEGYZETEK

¹ Jovan Zivlak verseinek válogatásából *Penge* címen jelent meg kötet magyar nyelven 1984-ben, Sziveri János fordításában. Verseit magyarra fordította továbbá Bálint Béla, Fenyvesi Ottó, Kollár Árpád, Ladányi István és Böndör Pál.

² A modifikáció, annak Paul de Man-féle értelmezésében, a reflexió aktusához, a megnevezéshez tartozik: „A reflexió analitikus aktus, amely különbségeket tesz, és kifejezi a valóságot; ezeket a kifejezéseket absztrakcióknak nevezzük, melyeknek magukban kell foglalniuk a megnevezés vagy állítás bármely elképzelhető aktusát. S ez egyben az a pont, ahol a rendszerbe egy ontológiai bűvészműtárvány kerül: a szubjektum (vagy elme) léteiben függ valamitől, ami nem ő, s amit itt »modifikációnak« nevezünk (...), ám ezek a modifikációk önmagukban éppúgy híján vannak a létezésnek, mint az elme – az elme megkülönböztető aktusától függetlenül semmik. Az elme másikként híján vannak a létezésnek, de amikor az elme felismeri őket mint önmagához hasonlókat ebben a negatív tulajdonságban, akkor egy visszatükröző reflexióhoz hasonlóan egyszerre meglátja bennük önmagát és nem-önmagát” (de MAN 2000; 21).

³ Milosevits Péter fordítása. Az irodalomtörténet az szerb költészetnek a neoavantgárdból a posztmodernbe való átfordulásához köti Zivlak fellépését (MILOSEVITS 1998; 465).

⁴ Ilyen a *hajós és a vak énekes* Zivlak első kötetében, Böndör pedig a *szerencsejátékos*, a *vándor*, a *muzsikus* és a költő közötti azonosság allegóriáját használja fel az *Eső lesz* című kötetében.

⁵ A szerző fordítása.

⁶ Plutarkhosz *Mordália* című tanulmánygyűjteményében idézetként maradt fent a héraldeitoszi töredék: „keresni kezdtem önmagamat” (KIRK–RAVEN–SCHOFIELD 2002; 313–314).

⁷ A szerző fordítása.

⁸ „Mindig ugyanaz, / mindig másmylen. / Éljen! Éljen! / Ember a síkban, // ember a térben. / Mikor ezt írtam / lent, mellett, alatt / elszaladt // fejemből / egy kottadarab / tarka halsz, // kupolafalnak. / Csonkán. Épen. / Senecio tekintetének / kíséretében” (*Gyerekkers, vagy hódolat Paul Kleenek*, BÖNDÖR 2017; 36).

BALHÉ A HEVÉR TANYÁN (RÉSZLET)
(2012, OLAJ, VÁSZN, 100×70 CM)

